

Themadag "Moerasvogels en Beheer"

Op zaterdag 16 september 1995 organiseerde de NOU, in samenwerking met het Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek en Rijkswaterstaat Directie IJsselmeergebied, in het gebouw van het IAC te Wageningen een themadag over het beheer van moerasvogels. Hieronder volgen samenvattingen van de lezingen. Van twee lezingen werden geen samenvattingen ontvangen. A. Dyrz (Universiteit van Wroclaw, Polen) sprak over *Birds in Polish marshes: how undisturbed is the reference situation?* en R. Nager (CNRS CEFÉ 1919 Route de Mende, BP 5051, F-34033 Montpellier) sprak over *Hérons and marshes in southern France: long-term monitoring of populations and the role of the environment of the marsh and the wintering areas*. Het is de bedoeling dat de volledige teksten van alle voordrachten zullen verschijnen in een speciaal nummer van *Ardea*.

Demografie van de Bruine Kiekendief in Flevoland en de Lauwersmeer

COR DIJKSTRA & MENNO ZIJLSTRA

In de eerste tien (Zuidelijk Flevoland) tot vijftien jaar (Lauwersmeer) na inpoldering vond een snelle uitbreiding van het aantal broedparen van de Bruine Kiekendief plaats, gevolgd door een sterke afname in de jaren daarna. Dit aantalsverloop werd vooral bepaald door een aanvankelijk groot oppervlak aan rietbiotoop, in combinatie met ontginningslandbouw en jonge bosaanplant.

De afname van de Bruine Kiekendief in Flevoland vond plaats toen de ontginningslandbouw in snel tempo werd vervangen door de reguliere landbouw, de bossen te hoog en te dicht werden om als jaagbiotoop te dienen, en het oppervlak aan geprefereerd broedbiotoop (Riet) verder afnam van ongeveer 20% van het totaaloppervlak in 1980 tot ongeveer 10% in 1985, geconcentreerd in de Oostvaardersplassen en de Lepelaarplassen. De afname van het areaal geschikt broed- en jaagbiotoop ging samen met een afname van de legselgrootte en het aantal uitgevlogen jongen per broedsel, alsmede een geringere prooiaanvoer op de nesten in recente jaren.

Ook was er sprake van een toename van nestpredatie door de Vos. Dit trad vooral op in de Lauwersmeer, waar de Vos sinds 1985 snel in aantal toenam. Aangezien geïnundeerd Riet in de Lauwersmeer nauwelijks voorkomt, hebben de kiekendieven daar geen keus en broeden ze noodgedwongen in landriet. De fractie gepredeerde nesten in recente jaren bedroeg hier *c.* 50%. Als gevolg hiervan was de jongenproductie in de Lauwersmeer in de jaren negentig onvoldoende om de geschatte jaarlijkse mortaliteit van de ouders (berekend met behulp van ringterugmeldingen) te compenseren.

In de overgrote meerderheid van de jaren na drooglegging van beide polders was er echter sprake van een geboorteoerschot. Tijdens de periode van snelle groei van de broedpopulaties was de lokale overproductie echter niet groot genoeg om de jaarlijkse toename in broedparen te verklaren. In deze periode (5-7 jaar) is er dan ook netto immigratie naar de polders opgetreden.

Ook toen de lokale broedpopulaties afnamen (jaren tachtig) was er sprake van een geboorteoerschot. De jaarlijkse reductie van het aantal lokale broedparen kan in die periode dan ook alleen verklaard worden door een netto emigratie van voormalige broedvogels en recruten naar elders. Dit betrof voor Flevoland in totaal ongeveer 2000 kiekendieven die zich in de jaren tachtig waarschijnlijk elders hebben gevestigd.

Schaal van wetlands en hun soortenrijkdom aan vogels

MENNOBART R. VAN EERDEN & MAARTEN PLATTEEUW

De betekenis van schaalaspecten bij de benutting van wetlands door water- en moerasvogels wordt besproken aan de hand van een aantal voorbeelden. Het aantal verschillende soorten broedvogels binnen een wetland blijkt in Nederland goed te corresponderen met de arealgrootte van de moerasgebieden. De jonge 'nieuwe' zoetwater wetlands zoals Oostvaardersplassen, Lauwersmeer en Krammer-Volkerak worden gekoloniseerd door nieuwe broedvogels. Voor het Lauwersmeer werd het hoogste aantal soorten zo'n vijftien jaar na de afsluiting van de Waddenzee bereikt. Het aantal soorten, rond de negentig, komt overeen met het verwachte aantal op grond van de grootte van het gebied in vergelijking met een aantal Waddeneilanden. Hoewel er de afgelopen tien jaar enige turn-over optrad in de soorten broedende vogels, is het totaal aantal nagenoeg gelijk gebleven.

Ook de aantallen pleisterende watervogels buiten de broedtijd vertonen een duidelijke relatie met de grootte van de wetlands waarin ze voorkomen, een aanwijzing voor de voedselgestuurde verdeling van de vogels. Sommige soorten, zoals Lepelaar, Zwarte Stern en Zeearend zijn afhankelijk van gebieden van enorme uitgestrektheid. De beschikbaarheid van prooien voor deze soorten is sterk variabel en er zijn aanwijzingen dat schaal gecorreleerd is met de kans op het aantreffen van rijke, vaak in gradiëtsituaties te vinden dichtheden aan prooidieren. Onderzoek in deze richting is van belang in verband met het genereren van voldoende 'kwaliteit' in onze wetlands (beheersaspect) en ook bij de totstandkoming van nieuwe natuur.

Versnippering van rieht habitat: Rietzangers in de knel?

RUUD FOPPEN

Uit verspreidingsgegevens blijkt dat Rietzangers met name in het zuiden en oosten van Nederland achteruit zijn gegaan of zelfs geheel zijn verdwenen. Een factor die hierbij duidelijk een rol van betekenis speelt is de droogte in de Afrikaanse overwinteringsgebieden. Uit telreeksen in ongeveer 150 Nederlandse moerasgebieden is een populatietrend berekend voor de periode 1960-93. Deze trend blijkt zeer goed te correleren met regenvaldata uit de oostelijke Sahel (Mali, Niger). Vermoed wordt dat hier de belangrijkste overwinteringsgebieden van de Nederlandse Rietzangers zijn gelegen.

Ups en downs in de regenval leiden tot overeenkomstige ups en downs in de Nederlandse populatie.

Frappant is echter dat er een verschil blijkt te zijn tussen de moerasrijke regio's met vooral grote moerassen uit het westen en noorden van ons land en de moerasarme regio's in het zuiden en oosten met veel geïsoleerde, kleinere moerassen. Na een flinke terugval door een droogteperiode in Afrika volgt in moerasrijke regio's een herstel van de populatie, maar blijft dit uit in moerasarme regio's. Alhoewel niet uit te sluiten is dat de habitatkwaliteit in bepaalde regio's sneller achteruit is gegaan, wijzen de gegevens meer in de richting van een 'extra' effect door versnippering. Door een catastrofale achteruitgang, in dit geval een extreme droogte in Afrika, raken vooral de kleine gebieden leeg. Indien deze gebieden ook nog eens een geïsoleerde ligging hebben dan zal herkolonisatie, en dus herstel, slechts moeizaam optreden. In moerasrijke regio's geldt dit in veel mindere mate; de kans dat een groot moerasgebied alhier in één klap leegraakt is veel kleiner en bovendien kan herkolonisatie veel sneller optreden.

Concluderend kan gesteld worden dat er zeer sterke aanwijzingen zijn dat de populatieschommelingen van de Nederlandse Rietzangers vooral worden gedirigeerd door de regenval in de Sahel. Bovendien ondersteunen de gegevens de hypothese dat soorten die onder invloed staan van catastrofe-achtige invloeden gevoeliger zijn voor versnipperingseffecten.

Afname Grote Karekiet: rol van rietkwaliteit en voedselaanbod

JAAP GRAVELAND

De Grote Karekiet gaat in Nederland en andere Westeuropese landen hard in aantal achter uit. Thans broeden er nog c. 300 paar in Nederland. De Kleine Karekiet daarentegen is sterk in aantal toegenomen tot c. 130 000 paar. In 1994 is een onderzoek gestart naar de oorzaken van de achteruitgang van de Grote Karekiet. In deze voordracht wordt ingegaan op de rietkeus van Grote en Kleine Karekiet en op de voedselkeuze van de Grote Karekiet in De Weerribben en in het Zwarte Meer.

Grote Karekieten prefereerden riet met dikkere en hogere stengels en met een hogere dichtheid dan de Kleine Karekiet. Het belangrijkste onderscheid betrof echter de voorkeur voor in het water staand riet (waterriet). Grote Karekieten broeden uitsluitend in brede kragen waterriet. Kleine Karekieten broeden voornamelijk in landriet en soms in smalle zones waterriet. Tegelijkertijd werd vastgesteld dat waterriet in laagveenmoerassen nog maar weinig voorkomt.

In De Weerribben bestond 43% van het voedsel van jonge Grote Karekieten uit libellen en hun larven, die voor het merendeel in de rietkraag werden verzameld. In het Zwarte Meer kwamen libellen en andere grote insecten nauwelijks voor en bestond het voedsel voornamelijk uit rupsen en vlinders, met name van Dagpauwogen. De Grote Karekieten zochten deze prooiën achter de waterrietkraag, in vervuigd landriet.

Verlanding, eutrofiëring en het veranderend waterpeilbeheer kunnen veel effect hebben op het voorkomen van waterriet. Eutrofiëring heeft een afname van libellen en andere grote waterinsecten veroorzaakt. Grote Karekieten hebben dus een goed ontwikkelde waterrietkraag

nodig om te nestelen en schoon water of een achterland om voedsel te verzamelen. Afwezigheid van de Grote Karekiet wijst op het ontbreken van het eerste successiestadium van een rietmoeras en vormt daarmee een goede indicatie voor de mate waarin het rietmoeras-ecosysteem nog compleet aanwezig is.

In het nu lopende onderzoek zal worden nagegaan of het areaal waterriet is afgenomen en of dit mede de afname van de Grote Karekiet kan hebben veroorzaakt. Daarbij wordt getracht gebruik te maken van semi-experimentele situaties zoals gebieden met van jaar tot jaar wisselende waterstanden, natuurontwikkelingsgebieden en gebieden waar de waterkwaliteit weer verbeterd.

Voedsel bij kuikens van de Zwarte Stern

ALBERT BEINTEMA

De ernstige achteruitgang van de Zwarte Stern in Nederland is vaak toegeschreven aan het wegvallen van broedgelegenheid door het verdwijnen van de Krabbescheer *Stratiotes aloides*. Een alternatieve hypothese is dat door het verdwijnen van veel grote insecten de voedselomstandigheden voor de kuikens verslechterd zijn. Om dit te onderzoeken is van 1992-95 gekeken naar het voedsel dat bij jonge Zwarte Sterns door de ouders werd aangebracht in het Vechtplassengebied en de Ooijpolder, met aanvullende waarnemingen in de Biebrzavallei in Polen (Marek Keller) en in het hoogveenregeneratiegebied Bargerveen (Teun Baarspul en Jan Pieter de Krijger). In Biebrza en Bargerveen werd een 'oorspronkelijke' toestand verondersteld, met een grote rijkdom aan grote insecten.

In tegenstelling tot wat in de oude literatuur te lezen is, blijken jonge Zwarte Sterns in het Vechtplassengebied en de Ooijpolder voornamelijk gevoerd te worden met vis. Vis blijkt een goed alternatief te zijn, maar is mogelijk niet altijd gemakkelijk te verkrijgen (in de juiste maat op de juiste plaats). De insecten die daarnaast gevoerd worden zijn vaak klein en worden dan in hoge frequenties aangevoerd.

In Polen worden bijna alleen grote insecten gevoerd (vooral waterkeverlarven), waardoor de voederfrequenties lager zijn dan in Nederland. De kuikens groeiden er in de eerste week sneller dan in Nederland, daarna liep de groei gelijk op. In het Bargerveen werden uitsluitend insecten gevoerd (vooral libellen, keverlarven en ruggezwemmers). Ook hier groeiden de kuikens de eerste week wat sneller dan elders, maar daarna begonnen ze af te vallen. Zij zijn allemaal gestorven aan de gevolgen van kalkgebrek. Aan de ene kant kan het zijn dat vis als vervangend voer niet altijd betrouwbaar is, aan de andere kant blijkt een menu zonder vis (of andere kalkhoudende organismen) fataal te zijn.

Naast de eerder signaleerde problemen zou het vrijwel geheel verdwijnen van de Zwarte Stern uit heide- en hoogveenvennen dus ook met verzuring te maken kunnen hebben.

Dynamisch waterpeil in rietmoerassen en effecten op vegetatie en vogels

NICO BEEMSTER

De Oostvaardersplassen ontstonden na de inpoldering

van Zuidelijk Flevoland in 1968. In 1975 werd een kade om het moeras aangelegd, waardoor het waterpeil steeg en moerasvegetaties geïnundeerd raakten. In de daarop volgende jaren namen moerasvogels sterk in aantal toe. De periode met een extreem hoge vogelrijkdom was echter tijdelijk. Door het aanhoudend hoge waterpeil, nam de omvang van de vegetatie af en raakte deze minder gevarieerd.

Van natuurlijke wetlands op een minerale bodem is bekend dat ze worden gekenmerkt door een grote variatie in waterpeil, zowel binnen het jaar, als over jaren. Om te komen tot een hernieuwde uitbreiding van moerasvegetatie, werd in eerste instantie gekozen voor het aanbrengen van variatie in waterpeil binnen het jaar. Verlaging van het waterpeil na afloop van het broedseizoen leidde echter niet tot het gewenste resultaat: door het late tijdstip van droogvallen ontkiemde vooral Moerasandijvie, een tweejarige plantensoort. Daarom werd besloten tot een proef waarbij een deel van het gebied een droge periode van enkele jaren zou doormaken. Door aanleg van een lage drempel werd het gebied in twee compartimenten verdeeld. Het westelijk compartiment werd gedurende vier jaar drooggelegd (1987-90) en daarna geleidelijk aan weer geïnundeerd (1991-94); in het oostelijk compartiment bleef het waterpeil op het hoge niveau.

Op de drooggevallen gronden kwamen aanvankelijk pioniervegetaties tot ontwikkeling die veel zaad produceren. Dit leidde tot grote aantallen Wintertalingen (in 1988/89 maximaal 128 000) en een explosieve toename van Veldmuizen (en daarmee roofvogels). In het vierde jaar was Riet de dominante plantensoort. In het eerste jaar dat het westelijk compartiment weer waterhoudend was, kwamen hier 3000 Meerkoeften tot broeden. Andere broedvogels die toenamen, zij het minder explosief dan de Meerkoeft, waren Roerdomp, Porseleinhoen, Wateral, Baardmannetje en Kleine Karekiet. Het aanbrengen van een dynamisch waterpeil blijkt een nuttig beheersinstrument te zijn in door de mens gecreëerde wetlands.

Nederlandse of Europese Lepelaars: hoe flexibel is de broedplaatstrouw en hoe kwetsbaar de populatie?

BEREND VOSLAMBER & ERNST POORTER

De Nederlandse broedpopulatie Lepelaars is sinds het eind van de jaren zestig sterk toegenomen. Een soortgelijke toename heeft ook plaatsgehad in ZW-Europa. De veronderstelling dat vogels uit Spanje in droge jaren uitwijken naar Nederland worden niet ondersteund door de ontwikkelingen in de broedvogelaantallen in beide landen. Het lijkt er dan ook op dat we te maken hebben met een Nederlandse en een ZW-Europese populatie, waartussen slechts in zeer geringe mate uitwisseling plaatsvindt.

Beide populaties hebben te maken met bedreigingen. In het zuiden zijn dat vooral de al genoemde droogte en predatoren als Wilde Zwijnen en Lynxen. Beide populaties hebben te maken met de Vos als predator. Verondersteld wordt dat de vogels in Spanje in bomen zijn gaan broeden vanwege onder andere de bedreiging door grondpredatoren. Waarom doen ze dat in Nederland niet nu er ook overal Vossen rondlopen? Ook de gemiddelde temperatuur tijdens de jongenperiode zou de broed-

plaatskeuze bepalen. In het koudere Nederland zouden de vogels op de grond broeden omdat dan de jongen in geval van kou bij elkaar op het nest kunnen kruipen en zo elkaar warm kunnen houden. Vergelijking van de gemiddelde minimum temperatuur tijdens de jongenfase in beide landen bracht echter geen verschil aan het licht, zodat ook deze verklaring niet de ware lijkt te zijn. Het waarom van het niet in bomen broeden in Nederland blijft dus vooralsnog onduidelijk.

Verstoring door Vossen in het Naardermeer heeft duidelijk gemaakt dat het vooral het voedselgebied is dat belangrijk is voor de soort. Veel van de broedparen uit dit gebied broeden nu in de Oostvaardersplassen en gebruiken nog steeds dezelfde foerageergebieden in Noord-Holland.

Het gebrek aan goede voedselgebieden is een bedreiging van de soort. Onderzoek rond de Oostvaardersplassen bracht aan het licht dat de vogels naar gebieden in de Noordhollandse droogmakerijen vliegen, omdat daar de prooien (voornamelijk Driedoornige Stekelbaarzen) gemiddeld aanmerkelijk groter zijn dan in slootssystemen en plassen rond het natuurgebied. Het aanleggen van in de winter geïnundeerde graslanden lijkt een deel van de voedselproblemen te kunnen oplossen. Voor de broedpopulatie van c. 300 paar zou dit inhouden dat er een gebied met c. 300 ha sloten en greppels in een nat grasland met een oppervlakte van c. 3000 ha zou moeten worden aangelegd. Aangezien dit niet zal gebeuren blijven de droogmakerijen in Noord-Holland van groot belang voor een belangrijk deel van de Nederlandse Lepelaars.

M. R. van Eerden, Rijkswaterstaat Directie IJsselmeergebied, Postbus 600, 8200 AP Lelystad

M. Platteeuw, Rijkswaterstaat Directie IJsselmeergebied, Postbus 600, 8200 AP Lelystad en Rijksuniversiteit Groningen, Zoologisch Laboratorium, Postbus 14, 9750 AA Haren

C. Dijkstra, Rijkswaterstaat RIZA, Postbus 17, 8200 AA Lelystad en Rijksuniversiteit Groningen, Zoologisch Laboratorium, Postbus 14, 9750 AA Haren

M. Zijlstra, Rijkswaterstaat RIZA, Postbus 17, 8200 AA Lelystad

R. P. B. Foppen, Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN-DLO), Postbus 23, 6700 AA Wageningen

J. Graveland, Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN-DLO), Postbus 23, 6700 AA Wageningen

A. J. Beintema, Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN-DLO), Postbus 23, 6700 AA Wageningen

N. Beemster, Rijkswaterstaat Directie IJsselmeergebied, Postbus 600, 8200 AP Lelystad en Rijksuniversiteit Groningen, Zoologisch Laboratorium, Postbus 14, 9750 AA Haren

B. Voslamber, Rijkswaterstaat Directie IJsselmeergebied, Postbus 600, 8200 AP Lelystad

E. P. R. Poorter, Rijkswaterstaat Directie IJsselmeergebied, Postbus 600 AP Lelystad